भागः ३

मानवसेवायां कार्यकरणम्

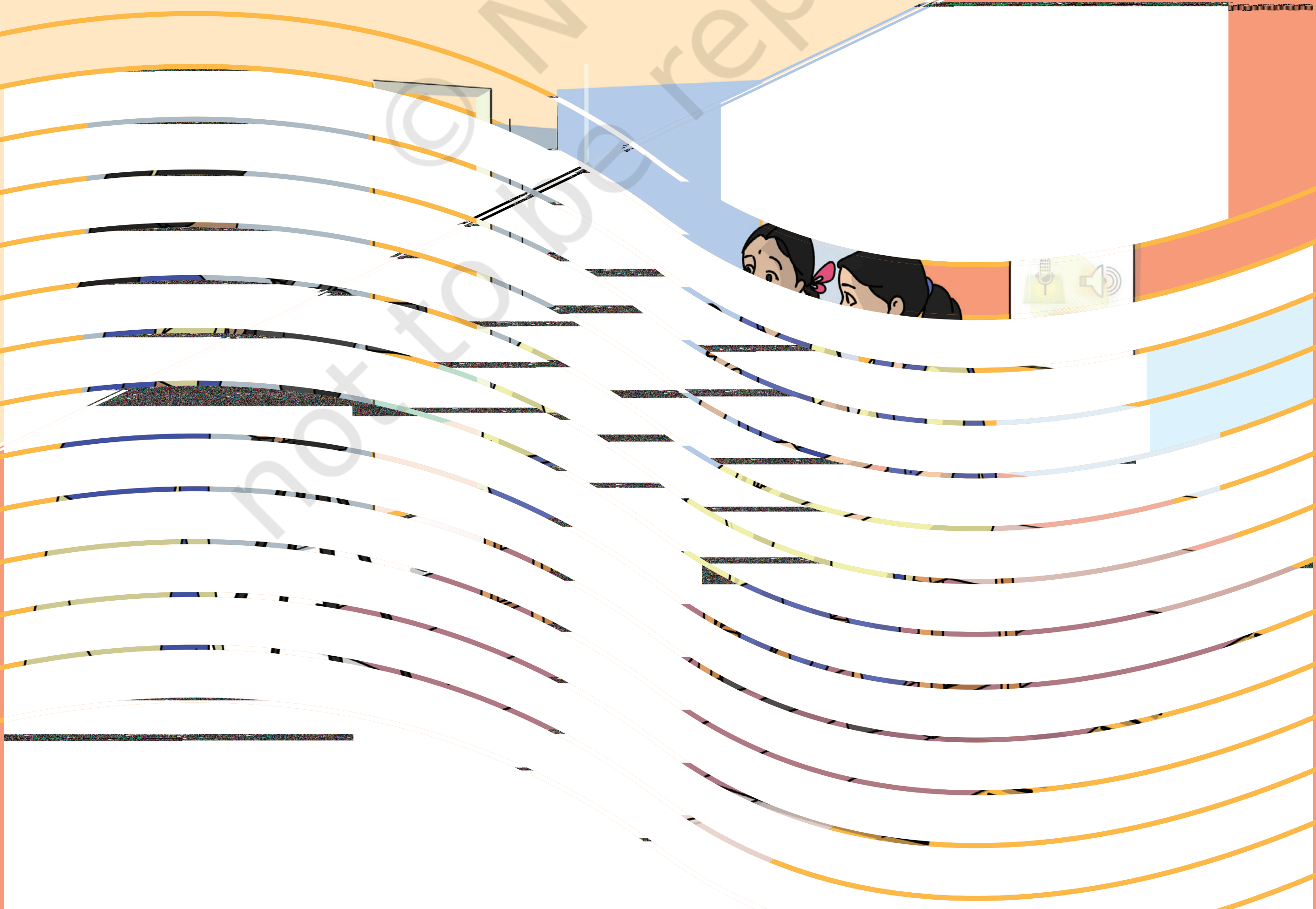

© NCERT
not to be republished

मानवसेवाः इत्युक्ते जनानां सेवा, तैः सह भिन्नभिन्नविधैः संवादकरणं च। मानवसेवायां कार्यविषये प्रकल्पाः जनैः सह कथं कार्यं कर्तव्यम् इति ज्ञातुं साहाय्यं करिष्यन्ति। भवान् स्वस्य स्वास्थ्यस्य, स्वपरिवारस्य, अन्यानाम् च परिचर्यायाः विषये प्रकल्पान् स्वीकर्तुं शक्नोति, भवान् विविधविषयेषु रोचकानि वीडियोगणानि, श्रव्य-खण्डानि च निर्मातुं शक्नोति, यथा स्वपरिवारस्य कृते आयव्ययपत्रं निर्मातुं शक्नोति, जनानां हस्ते *मेहन्दी* इत्यस्य प्रयोगं कर्तुं शक्नोति, अथवा हास्यपुस्तकस्य विकासं कर्तुं शक्नोति, यत् भवान् स्वसमवयस्कैः सह किं कर्तुं शक्नोति इति कल्पयितुं शक्नोति।

अस्मिन् खण्डे परियोजनायाः उदाहरणद्वयं दत्तमस्ति, यानि पुत्तलिकाभिः सह कथाश्रावणम्, तथा च परिवारस्वास्थ्य-हस्तपुस्तिका च। भवान् केवलम् एकं प्रकल्पं स्वीकर्तुम् अर्हति। भवान् एतेषु प्रकल्पेषु एकं चिनुयात् अथवा स्वशिक्षकस्य साहाय्येन स्वेच्छ प्रकल्पस्य विन्यासं कर्तुं शक्नोति।

© NCERT not to be republished

परियोजना ५

पुत्तलिकाभिः सह कथावाचनम्

0785CH05

इयं परियोजना भवन्तं काष्ठपुत्तलिकाभिः सह कथायाः कथनस्य विषये ज्ञातुं साहाय्यं करिष्यति। भवन्तः चित्रकथाम् लेखितुं, पुत्तलिकाः निर्मातुं, पृष्ठभूमयः, सज्जा, ध्वनिः, प्रकाशः च युक्तानां पुत्तलिकानां प्रदर्शनं कर्तुं च शिक्षिताः भविष्यन्ति।

परियोजनायाः भागरूपेण भवान् एतं कर्तुं शक्नोतिः

- कथां चिन्वन्तु।
- पटकथायाः लेखनम्
- पुत्तलिकाः निर्मातु।
- पुत्तलिकाः सज्जीकृत्य प्रस्तुतिं विदधातु।

चित्रम् ५.१: *पुत्तली-प्रदर्शनं पश्यन्तः छात्राः।*

© NCERT not to be republished

युवकाः वृद्धाः च सर्वे कथां श्रोतुम् इच्छन्ति। प्राचीनकालात् कथा-कथनस्य प्रचलनम् अस्ति तथा च कालान्तरेण कथा-कथनस्य विविधानि रूपाणि विकसितानि सन्ति। महाराष्ट्रस्य छत्रपति-सम्भाजीनगरस्य अजन्ता-गुहासु ईशपूर्वायाः द्वितीयशताब्द्याः पञ्चमशताब्द्याः च मध्ये निर्मितानि चित्राणि कथा-कथनस्य एकः प्रकारः अस्ति, यत् *जातक*कथानां कथां चित्रैः वर्णयन्ति।

भारते मौखिककथायाः परम्परा अपि अस्ति, या एतावता बङ्गभाषायां *बाउल*-गीतानि, उर्दू-भाषायां *दास्तानगोयी*, विविधभाषासु *कथा*, राजस्थान-भाषायां *कवद्*, केरल-कर्नाटक-भाषयोः यक्षगानम् , तथा देशे सर्वत्र राम-लीला इत्येतैः अन्ववर्तत। कवाड् इतीदं काष्ठमन्दिरस्य उपयोगेन वर्णितम् अस्ति यत् कथा माध्यमेन उद्घाट्यते। यक्षगानम् , रामलीला च संवादैः सह सङ्गीतं, मुखमुद्राः, वेषविधानं च उपयुञ्जते। परम्परागतरूपेण एतानि प्रदर्शनानि लिखितलिपिं विना एव क्रियते स्म।

चित्रम्-५.२- *छाया-काष्ठपुत्तलिका-प्रदर्शने, अस्माकं प्राचीन-महाकाव्यानां कथाः कथयितुं ज्योतिः, काष्ठपुत्तलिका-छाया च उपयुज्यते।*

यानि रूपाणि कथां कथयन्ति तानि निरन्तरं परिवर्तन्ते, उदाहरणार्थं, आधुनिककाले लेखनं कथा कथनस्य लोकप्रियं रूपम् अस्ति। लेखनम्, छायाचित्रणं, चलच्चित्रं, अनिमेशन् इत्यादीनि अनेकानि रूपाणि कथा कथनार्थम् उपयुज्यन्ते।

दुर्भाग्यवशात्, कानिचन पारम्परिकानि रूपाणि, कतिपयानि दशकानि पूर्वम् इव अधुना लोकप्रियाणि न सन्ति, केचन जनाः कथा कथनस्य आधुनिकानि रूपाणि अधिकतया इच्छन्ति। परन्तु एकः प्रकारः यः अविरतः अस्ति सः कथायाः कथनार्थं काष्ठपुत्तलिकानाम् उपयोगः अस्ति (चित्राणि ५.१ तथा ५.२)।

पुत्तलिकाः मानवानां पशूनां वा आकृतयः सन्ति यानि पुत्तलिकारूपेण चालयितुं शक्यन्ते। अतः, घटिकारिका-पुतली काष्ठपुत्तलिका इति न गण्यते, परन्तु तस्य उपरि नेत्रैः, नासिकया, मुखेन च सिञ्चितं सरलं शलाकं काष्ठपुत्तलिका इति गण्यते, यदि सा काष्ठपुत्तलिका वादकस्य साहाय्येन प्रवर्तते।

कथायाः कथनार्थं हस्तेन, दण्डैः, तन्तुवायैः वा पुत्तलिकाः चालयितुं कला अस्ति। भवन्तः कलाशिक्षायां पुतलानां विषये पूर्वमेव ज्ञातवन्तः स्युः। अस्माकं देशे प्रयुक्तानां विविधप्रकाराणां काष्ठपुत्तलिकानां विषये अपि भवान् ज्ञातवान् स्यात्।

काष्ठपुत्तलिकायाः शिल्पस्य लाभः अस्ति यत् भवान् एकेन द्वाभ्यां वा मनुष्यैः, कतिपयैः काष्ठपुत्तलिकाभिः च सह अपि प्रदर्शयितुं शक्नोति। एतत् प्रदर्शनं स्थानात् स्थानपर्यन्तं सरलतया ग्रहीतुं शक्यते तथा च विविधाः कथाः कथयितुम् उपयुज्यते।

पुत्तलिका-प्रदर्शनानि संवेदनशीलानां सामाजिकानां च सन्देशानाम् आदानप्रदानार्थम् उपयुज्यन्ते यत् जनाः अन्यथा चर्चां कर्तुं विमुखाः भवेयुः अथवा ये जनाः अन्यथा पृथक् तिष्ठन्ति तान् समावेशयितुं अपि विमुखाः भवेयुः। यतः मनुष्यः न वदन् पुत्तलिका वदति, अतः प्रेक्षकाः तानि वस्तूनि श्रुत्वा हसन्ति यानि अन्यथा तान् क्रुद्धं वा व्यग्रं वा करिष्यन्ति। यथा, समाजे व्यसनं, अन्धविश्वासं तथा अन्यान् रोगान् चर्चयितुं पुत्तलिकाः उपयुज्यन्ते। अन्यायस्य विरुद्धं कार्यं कर्तुं जनान् प्रेरयितुं तेषाम् उपयोगः कृतः अस्ति।

अस्यां परियोजनायां, भवान् विविधप्रकाराणां काष्ठपुत्तलिकानां निर्माणं करिष्यति, काष्ठपुत्तलिका-प्रदर्शनं च करिष्यति।

भवान् जानाति वा?

2012 तः 2014 पर्यन्तं पुरातत्त्वशास्त्रज्ञाः राजस्थानस्य करणपुरा-नगरे–चौताङ्ग-नद्याः पार्श्वे स्थितस्य सिन्धु-सरस्वती-संस्कृतेः स्थलस्य उत्खननम् अकुर्वन्।

अनेकेषु आविष्कारेषु कठपुतली-शिरः युक्तः वृषभः इव दृश्यते स्म (चित्रम् 5.3)। यद्यपि तस्य शिरः लुप्तः अस्ति तथापि पुरातत्त्वशास्त्रज्ञाः अवागच्छन् यत् अस्य कलाकृत्याःआकृतिः एतादृशी अस्ति येन तस्य उपरि पृथक्कर्तुं योग्यः शिरः स्थापयितुं शक्यते। अत्र द्वौ अगभीरखण्डौ अपि स्तः ययोः माध्यमेन शिरः चालयितुं तन्तुः उपयुज्यते।

चित्रम् 5.3: *पुत्तलिका हेड्ड् बुल् इति।*

not to be republished © NCERT

अहं किं कर्तुं शक्नोमि?

परियोजनायाः अन्ते भवान् एवं कर्तुं शक्नोतिः

1. कथायाः आधारेण चित्रकथां लिखतु।
2. विविधप्रकाराणां सामग्रीम् उपयुज्य पुत्तलिकाः निर्मातु।
3. कथानुसारं सङ्गीतस्य, ध्वन्याः, प्रकाशस्य, स्वरस्य च समन्वयस्य उपयोगं करोतु।
4. काष्ठपुत्तलिका-प्रदर्शनस्य माध्यमेन कथां कथयन्तु।

मह्यं किम् आवश्यकं भविष्यति?

भवते निम्नलिखिताः सामग्र्यः आवश्यकाः भविष्यन्ति।

१. पुत्तलिकाः निर्मातुंः पादुकाः, चमसस्, शाखाः, पत्राणि, भुसः, वेणुः, पुरातनं वस्त्रं, वस्त्रसूत्राणि, फोर्क्स्, फलककन्दुकम् अथवा अन्यत् किमपि कन्दुकं, वर्णाः, ब्रष्स्, प्यालॅट्स्, कटर्, कर्तनी, वस्त्राणि, सूचिका, निर्यास, टेप्, कर्गदेन युक्तं पृष्ठम् अथवा अन्यत् किमपि उपलभ्यमाना सामग्रीं।

२. पुत्तलिकानां स्थानान्तरार्थं- स्ट्रिङ्ग्, झाड़ू-स्टिक्, चाप्-स्टिक्, अथवा अन्यत् किमपि उपलभ्यमानं द्रव्यम्।

३. प्रोप्स् निर्मातुम् अल्युमिनियम्, कर्गद, स्फोरक, अथवा अन्यत् किमपि उपलभ्यमानसामग्री।

४. प्रदर्शनस्य कृतेः कर्गद, काष्ठं (अधिमानतः अपशिष्टं), हथौडा, नखानि, स्फोरक, शय्यावस्त्रं, वर्णचित्रं, टेब्लेक्लात्, टार्च्, वर्तिका, उत्पीठिकावर्तनी, वाद्ययन्त्राणि, ध्वनिव्यवस्था, अथवा अन्या कापि उपलभ्यमाना सामग्री इति।

अहं स्वयमेव अन्यान् च कथं रक्षितुं शक्नोमि?

काष्ठपुत्तलिका-प्रदर्शनस्य विन्यासं स्थापने च भवन्तः अनुसरितव्यानि सावधानानि सन्ति -

१. कृपया निर्देशानुसारं उपकरणानाम् उपयोगं कुर्वन्तु, आवश्यकान् सुरक्षाव्यवधान् च अनुसरन्तु।

२. सम्भवतः भवतः कार्यस्थले बह्व्यः अर्धपक्वाः पदार्थाः, अर्ध-समाप्तं कार्यं च स्यात्। कदाचित् अर्ध-समाप्तं कार्यं सूक्ष्मं भवति, आकस्मिकम् अनपेक्षितं वा क्षतिं परिहर्तुं भवान् तत् सुरक्षिततया सञ्चालयतु।

३. सम्यक् वायुप्रवाहयुक्ते सुसज्जिते प्रकोष्ठे कार्यं करोतु।

© NCERT not to be republished

चित्रकथायाः लेखनकाले तथा प्रदर्शनस्य समये अन्यान् भावान् प्रति संवेदनाशीलाः भवन्तु, सकारात्मकसन्देशान् च प्रसारयन्तु। यदि भवान् स्वस्य कथायाः कृते वास्तविकजीवनात् प्रेरितः अस्ति, तर्हि सम्बद्धजनानाम् अनुमतिं प्राप्नुयात् इति सुनिश्चितं करोतु।

अन्तर्जाल-सुरक्षाः अन्तर्जालस्य उपयोगकाले स्वशिक्षकस्य साहाय्यं स्वीकरोतु। सावधानः भवेत्, किमपि अप्लोड् वा डौन्लोड् वा मा करोतु। व्यक्तिगतसूचनाः अन्तर्जाले न प्रेषयतु इति।

आरम्भात् पूर्वं मया किं ज्ञातव्यं?

भवतः कथनस्य कथायाः विषये चिन्तनात् पूर्वं, भवन्तः काः पुतलाः निर्मातुं शक्नुवन्ति इति चिन्तनात् प्राक्, भवतः पुत्तलिकाः प्रदर्शने जनानां रुचिः भविष्यति इति चिन्तनं महत्त्वपूर्णं भवति।

क्रियाकलापः १ - कथा किं कार्यं करोति?

काः कथाः भवान् विभिन्नेभ्यः जनेभ्यः श्रुतवान् अथवा मञ्चे चलच्चित्रे वा दृष्टवान् इति चिन्तयतु।

यां कथां भवान् पुनः पुनः श्रोतुम् इच्छति स्म, तां कथां स्मरतु। तस्यां कथायां किं रोचते इति चिन्तयतु।

१. कथां कः उक्तवान्?

....

२. ते कथां कथं उक्तवन्तः? किं ते तत् पठितवन्तः, अथवा स्वस्वरं परिवर्तयन्ति स्म? किं ते कस्यापि ध्वनेः उपयोगं कृतवन्तः, स्वस्वरस्य परिवर्तनं कृतवन्तः, क्रियायाः उपयोगं कृतवन्तः, कथां कथयन् भावान् च परिवर्तितवन्तः?

....

....

....

३. तेषां कथाप्रसंगस्य विषये किं रोचते?

....

....

© NCERT not to be republished

कथायाः सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णं कार्यं श्रोतॄणाम् अवधानग्रहणं भवति। स्वसमवयस्कैः सह स्वप्रतिक्रियां चर्चयतु तथा च पश्यतु यत् भवान् काश्चन सामान्यानि तत्त्वानि अभिज्ञातवान् वा यैः कथा कथनम् रोचकं जातम्।

अस्याः चर्चायाः आधारेण श्रोतृभ्यः कथा रोमाञ्चकराय किं करिष्यसि?

....

....

....

क्रियाकलापः २ - काष्ठपुत्तलिकायाः प्रदर्शनं पश्यतु।

भवतः समीपे किमपि काष्ठपुत्तलिका-प्रदर्शनं प्रचलति वा इति पश्यतु। अन्यथा, भवान् एकं काष्ठपुत्तलिका-वादकं विद्यालयं प्रति प्रदर्शनार्थम् आमन्त्रयितुं शक्नोति।

काष्ठपुत्तलिका-वादकैः सह काष्ठपुत्तलिका-प्रकाराणां विषये चर्चां करोतु। कठपूतल्याः तन्त्रं पश्यतु यत् काष्ठपुत्तलिकाकारः तं कथं चालयति, यः पश्यति, तेषां वस्त्रधारणं, कठपूतल्याः धारणस्य शैली, तथा च सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णं, स्वरसंयोजनं च।/यदि तत् प्रत्यक्षप्रदर्शनम् अथवा मानव-अभिनेतृभिः सह नाटकम् अथवा काष्ठपुत्तलिका-प्रदर्शनम् अस्ति, तर्हि मञ्चस्य व्यवस्थां, पृष्ठभूमिं, ध्वनिः, प्रकाशं च अवलोकयतु।

काष्ठपुत्तलिका-प्रदर्शनं दृष्ट्वा, कृपया निम्नलिखितान् प्रश्नान् प्रत्युत्तरं ददातुः

१. काष्ठपुत्तलिका-प्रदर्शनस्य किं नाम आसीत्? कुत्र दृष्टवान्?

....

....

....

२. प्रदर्शने कीदृश्याः पुत्तलिकाः उपयुज्यन्ते स्म (यथा, राजा, सिंहः, पक्षिः)? पुत्तलिकाः किमर्थं निर्मिताः इति भवन्तः चिन्तयन्ति?

....

....

....

३. काष्ठपुत्तलिकाकारः किं करोति स्म? सः पुतुलं कथं चालयति स्म? पुतलीकारः/प्रेक्षकैः सह वार्तालापं कृतवान् वा पुतलीभिः सह वा? यदि आम्, तर्हि कथम्?

....

....

....

© NCERT not to be republished

४. काष्ठपुत्तलिका-प्रदर्शनस्य सर्वाधिकं रोचकं दृश्यं किम् आसीत्? किमर्थं भवते तत् रोचते इति अपश्यत्?

....
....
....

५. किं ध्वनिः, प्रकाशः, पृष्ठभूमयः वा अन्यत् किमपि तत्त्वं प्रयुक्तम् आसीत् येन कार्यक्रमः रोचकः अभवत्?

....
....
....

यदि भवान् प्रत्यक्ष-काष्ठपुत्तलिका-प्रदर्शनं द्रष्टुं न शक्नोति तर्हि भवान् 'काष्ठपुत्तलिका-प्रदर्शन-भाषा' + (भवतः विकल्पः) इति मुख्यशब्दान् उपयुज्य काष्ठपुत्तलिका-प्रदर्शनस्य वीडियो अन्तर्जाले अन्वेष्टुं शक्नोति।

मया किं करणीयम्?

काष्ठपुत्तलिका-प्रदर्शनस्य स्थापनार्थं प्रथमं सोपानं कथायाः परिचयः, चित्रकथायाः लेखनं च भवति। यदा एतत् भवति तदा भवता कथायाः पात्राणाम् अनुगुणं पुत्तलिकाः निर्मातव्याः, ततः पुत्तलिका-प्रदर्शनस्य विन्यासं कुर्यात्। अन्ते भवन्तः मञ्चं स्थापयित्वा प्रदर्शनं कुर्युः।

क्रियाकलापः ३ - कथालेखनस्य चयनम्

पुत्तलिकाः निर्माणात् पूर्वमेव भवान् यां कथां प्रस्तोतुम् इच्छति तस्य विषये स्पष्टता भवेत्।

भवान् विद्यालयस्य ग्रन्थालयं गत्वा विचारान् प्राप्तुं पुस्तकानि पठितुं शक्नोति। अथवा अन्येषु विषयेषु भवान् यत् किमपि शिक्षते तत् उपयोक्तुं शक्नोति, यथा, भाषायाः कथा अथवा काव्यम् अथवा विज्ञानस्य अथवा समाजशास्त्रस्य ऐतिहासिक-घटना। भवान् स्वस्य पितामहेन कथितां कथां चेतुं शक्नोति। वैकल्पिकरूपेण, भवान् सामाजिकविषयेषु, यथा, स्वच्छभारत्, पोलियो-टीकाकरणम् अथवा नागरिकाणाम् अधिकाराणां दायित्वानां च विषये काष्ठपुत्तलिका-प्रदर्शनस्य विन्यासस्य च विषये चिन्तयितुं शक्नोति।

स्मरतु यत्, भवद्भिः पुत्तलिकाः निर्मातव्याः, चित्रकथाः लेखणीयाः, प्रदर्शनं च कर्तव्यम् इति। अतः भवतः कथा लघुतरं सरलं च भवेत्, परन्तु तस्मिन् किञ्चित् नाट्यं वा क्रिया वा भवेत्।

not to be republished © NCERT

किं कथां भवान् चितवान्, किमर्थं च?

....
....
....

तदनन्तरं, भवन्तः कथायाः प्रमुखानि तत्त्वानि ज्ञातुम् अर्हन्ति। एवं कर्तुं सारणी ५.१ भवतः साहाय्यं करिष्यति।

सारणी ५.१- चयनितायाः कथायाः प्रमुखानि तत्त्वानि

प्रश्नाः	कथाधारेण उत्तरानि
का कथा अस्ति?	
तस्य शीर्षकं किम्?	
कथायां पात्राणि कानि सन्ति? तेषां विवरणं संक्षेपेण करोतु।	
कथा कुत्र स्थापिता अस्ति?	
कथायाः प्रगतिः भवति चेत् कथायाः विन्यासः परिवर्तते वा?	
कथायाः कथावस्तु किम्?	
मुख्यानां घटनानां क्रमं लिखतु।	
कथायाः केन्द्रीयः सन्देशः कः?	

© NCERT not to be republished

क्रियाकलापः ४ - काष्ठपुत्तलिकानां प्रदर्शनस्य कृते चित्रकथा लेखनम्।

यदा भवान् प्रत्यक्षप्रदर्शनं पश्यति अथवा चलच्चित्रं पश्यति तदा संवादाः, दृश्येषु परिवर्तनानि, सङ्गीतं, क्रियाः इत्यादीनि अनेकानि वस्तूनि भवन्ति। एतत् केवलं कथायाः कथनात् अपि अधिकम् अस्ति। कथायाः अनुवादं चित्रकथायाः उपयोगेन प्रदर्शने भवति।

चित्रकथायां पात्राणां दृश्यानां, संवादानां, भावानां च क्रमेण प्रवाहः भवति। अस्मिन् विवरणानि अपि सन्ति, यथा प्रत्येकस्मिन् दृश्ये काष्ठपुत्तलिकायाः स्थितिः गतिः च। लघुगीतं वा काव्यानि, प्रकाश-ध्वनिप्रभावाः इत्यादीनि तत्त्वानि लिप्याम् अवश्यं उल्लिखितानि भवेयुः। भाषणशैली स्पष्टीकृता भवेत्, यथा, स्वाभाविकं, अनौपचारिकं, औपचारिकं, आधिकारिकं, आज्ञापालनम् इत्यादीनि, पात्रस्य दृश्यस्य च आधारेण।

न्यूनातिन्यूनं २.३ अक्षरयुक्तं कथां चिनुयात्। कथानुसारं एते पात्रविशेषाः – पशवः, मनुष्याः, विदेशीयाः च भवितुम् अर्हन्ति।

चित्रकथायाः लेखनं कथं करणीयम् इति ज्ञातुं साहाय्यं कर्तुं, 'गोपालः तथा' हिल्सा 'मत्स्यः इति कथायाः उदाहरणं सारणी ५.२ मध्ये दत्तम् अस्ति। एषा कथा एकस्य राज्ञः विषये अस्ति, यत् सभायां हिल्सा मत्स्यस्य विषये जनेभ्यः भाषणं न रोचते। सः स्वसदस्यं गोपालं, एकं विशालं हिल्सा मत्स्यं क्रीत्वा, तस्य विषये किमपि भाषणं विना प्रासादं प्रति आनेतुं चालयति। गोपालः आह्वानम् अङ्गीकरोति। सः अर्धं क्षौरं कृत्वा स्वयमेव भस्मं धारयति। तस्य स्वरूपेण जनाः एतावान् आश्चर्यान्विताः सन्ति यत् तस्य हस्ते विद्यमानस्य बृहतः हिल्सामत्स्यस्य विषये न वदन्ति।

सारणी ५.२: गोपालस्य तथा हिल्सा मत्स्यस्य च लिपिः।

क्रमः	वर्णः	संवादः शैली च	अवश्यकाः सज्जाः	विशिष्टाः प्रभावाः (प्रकाशः ध्वनिः च)
	दृश्यम् १ - सिंहासनस्य उपरि राज्ञः, तस्य पुरतः गोपालस्य च सह सभादृश्यम्। पृष्ठभागः भित्तौ चित्रैः युक्तं सुन्दरं सभामण्डपं दर्शयति।			
१	राज्ञः	(आक्षेपः)-जनाः हिल्सा-मत्स्यस्य विषये कथयन्ति चेत् अहं व्यग्रः अस्मि।	राज्ञः सिंहासनम् (कर्गद इत्यनेन निर्मितं सुवर्णवर्णं च अङ्कितं)	
२	गोपालः	(सहनशीलाः) ते थकिताः विरमन्ति च।		

३	राज्ञः	(अधीरतया): कदा!!		
४	गोपालः	(शान्तस्वरे) यथाशीघ्रम् अन्यत् किमपि भवति।		
५	राज्ञः	(क्रुद्धः) गोपालः! मह्यं न वादयतु। अहं भवन्तं चालयामि यत् यः कश्चिदपि तस्मिन् विषये न वदति सः विशालं हिल्सा-मत्स्यं सभामध्ये आनयतु इति।		हस्तस्य काष्ठपृष्ठे प्रहारस्य ध्वनिः।
६	गोपालः	(अधोमुखः)-अहम् आह्वानं स्वीकरोमि, महाराज।		शिङ्गस्य ध्वनिः (क्रीडा-शिङ्गस्य ध्वनिः वा व्यक्तिद्वारा निर्मितः ध्वनिः वा भवेत्)
दृश्यम् २				
विपणिस्थलं-पृष्ठभागः एकः व्यस्तः विपणिस्थलं दर्शयति यत्र बहवः जनाः मञ्चं प्रति दृष्टाः सन्ति। गोपालः अर्ध-क्षौरं कृत्वा, शरीरे भस्मं कृत्वा, विशालं हिल्सा-मत्स्यं धारयति स्म। नगरात् अन्यः जनः उपविश्य आश्चर्येन तं पश्यति स्म।				

कृपया लक्षयतु यत् प्राप्स् इतीमानि मञ्चे प्रयुक्तानि पुत्तलिकाः (चित्रम् ५.४) अतिरिच्य अन्यानि वस्तूनि सन्ति। तानि विन्यासं स्पष्टतया दर्शयितुं उपयुज्यन्ते (यथा, राज्ञः सिंहासनम्) तथा च सहजतया परिवृत्तुं शक्यन्ते (यथा, हिल्सा मत्स्यं, खड्गं, कन्दुकं, कार्, वृत्तपत्रं)। एतेषु केचन मञ्चे स्थापिताः सन्ति, अन्ये तु तन्त्रेण दण्डेन वा संलग्नाः चेत् परिवृत्तुं शक्नुवन्ति।

चित्रम् ५.४: *गोपाल अण्ड् द हिल्सा फिश् इत्यस्य गोपालस्य कृते पुत्तलिका।*

© NCERT not to be republished

इदानीं, स्वस्य कथायाः विस्तृतलिपिं लेखितुं सारणी ५.३ इत्यस्य उपयोगं करोतु।

सारणी ५.३ - स्वलिपेः लेखनस्य प्रारूपम्।

क्रमः	वर्णः	संवादः शैली च	अवश्यकाः सज्जाः	विशिष्टाः प्रभावाः (प्रकाशः ध्वनिः च)
दृश्यम् १				
१.				
२.				
३.				
दृश्यम् २				
१.				
२.				

क्रियाकलापः ५-अक्षरविन्यासः

भवतः पुत्तलिकायाः निर्माणात् प्राक्, भवान् कल्पयेत् यत् ते जनानां रूपेण कथं भविष्यन्ति इति। ते उत्तमाः लघवः भविष्यन्ति वा? ते हर्षोल्लासिनः क्रुद्धाः वा भविष्यन्ति? ते बहिः गच्छन्ति लज्जिष्यन्ते वा? एताः विशेषताः इति ज्ञायन्ते। भवतः पुत्तलिकायाः लक्षणानि निर्णेतुं मेकिङ्ग् अकेरेक्टर् अङ्कनी इति कथ्यते। काष्ठपुत्तलिका-पात्रस्य मुखस्य शरीरस्य च निर्णयार्थं, तस्य अभिव्यक्तिः, तस्य स्वरस्य, व्यवहारस्य च कृते एतत् आवश्यकं भवति, यथा, क्रीडासमये

चित्रम् ५.५- *भयग्रस्तस्य सिंहस्य, तस्य मौस्-मित्रस्य च कथायाः दृश्यम्। सिंहः कागदेन निर्मितः अस्ति, मूषकः सॉक-पुत्तलिका अस्ति।*

© NCERT not to be republished

उपरि अधः कूर्दनम् अधोमुखः, दुःखेन अधोमुखः (चित्रम् ५.५)।

भवन्तः प्रायः पशूनां मानवानां वा सदृशं पुतुलं निर्मातुं न अपेक्षन्ते, पुत्तलिकानां देहम्, बाहवः, हस्तः च दीर्घाः भवन्ति। तथापि, पुतुलस्य विषये पूर्णं विचारं प्राप्तुं भवन्तः तस्य शरीरस्य व्यक्तित्वस्य च कल्पना करणीया भवति।

चित्रं 5.5: भीतसिंहस्य च तस्य मूषकसखा कथा दृश्यं। सिंहः कागदात् निर्मितः अस्ति च मूषकः जुराबपुत्टनेन।

ग्राफ्-कर्गदस्य उपयोगेन रेखाङ्कनं सुलभं भवति।

कल्पयतु, भवतः कथायां एकः शलभः अस्ति इति। भवान् एकं शलभं कागदे अङ्कयित्वा कर्गद-मध्ये पेस्ट् कर्तुं शक्नोति। ततः भवान् स्वस्य शलभ-पुतुलं चालयितुं कर्गद-मध्ये एकं दण्डं संलग्नयितुं शक्नोति।

शावकस्य चित्रणं कर्तुं शावकस्य चित्रं, ट्रेसिङ्ग् पेपर्, ग्राफ् पेपर् च स्वीकरोतु।

ट्रेसिङ्ग्-कर्गदे शलभं कृत्वा ग्राफ्-कर्गदे पेस्ट् करोतु। तदनन्तरं, यत्र भवन्तः शलभं कर्तुम् इच्छन्ति तस्मिन् स्फोरक-कर्गदे ग्राफ्-अनुपातेन पङ्क्तिं करोतु येन भवन्तः बृहत्तरं शलभं निर्मातुं साहाय्यं करिष्यन्ति। भवान् इदानीं स्फोरक-कर्गदे शशकस्य प्रत्येकभागस्य प्रतिलिपिं कर्तुं शक्नोति। समाप्तेः अनन्तरं पङ्क्तिं निष्कासयतु तथा च स्वस्य शशकस्य वर्णं कल्पयतु (चित्रम् ५.६)। यदा दण्डः शावकस्य शरीरे बद्धः भवति तदा भवतः काष्ठपुत्तलिका सिद्धा भवति।

चित्रम् ५.६: *ग्राफ्-कागदेन शलभस्य निर्माणम्।*

© NCERT not to be republished

एते प्रश्नाः पुत्तलिकाः कथं निर्मातव्याः इति योजयितुं साहाय्यं करिष्यन्ति।

१. भवान् काः पुत्तलिकाः निर्मातुं शक्नोति? ताः अधः चित्रयतु।

२. तेषां मुख्यलक्षणानि कानि?

....

....

क्रियाकलापः ६ - काष्ठपुत्तलिकायाः निर्माणम्

भवान् स्वं परितः उपलभ्यमानैः पदार्थैः, मृदाभिः, काष्ठैः, तृणैः, अपशिष्टपत्रैः, प्रयुक्ताभिः कुपीभिः, थर्मोकोल्, कर्गद अथवा अन्यैः उपयुक्तैः उपकरणैः पुत्तलिकाः निर्मातुं शक्नोति। यथा, भवान् स्फोरक-कर्गदे अङ्कितानां मत्स्यानां कर्तनं-इत्येतान् मार्जनी-दण्डं परितः स्थापयित्वा समुद्रे स्थापितां सरलां कथां कथयितुं तान् चालयितुं शक्नोति। भवान् स्फोरक-करगदस्य खण्डं मार्जनी-दण्डं परितः चालयितुं शक्नोति, ततः स्फोरक-करगदेन निर्मितं नासिकां, नेत्रं, कर्णं ऊर्णम् इत्येतानि वस्तूनि पेस्ट् कर्तुं शक्नोति।

सामग्र्याः वस्तूनां च कानिचन उदाहरणानि, यान् भवान् पुत्तलिकाः निर्मातुम् उपयोक्तुं शक्नोति, ते अङ्केषु ५.७ तः ५.१३ पर्यन्तं दीयन्ते। अन्यानि वस्तूनि प्रयुज्य पश्यतु यत् भवान् किं कर्तुं शक्नोति इति।

१. पादकोश-पुत्तलिका

भवान् केवलं पुरातनानि पादत्राणानि स्वीकृत्य, तेषाम् उपरि नेत्राणि, नासिकां, मुखं च सीवनं कृत्वा पादकोश-पुत्तलिकां निर्मातुं शक्नोति। केशं निर्मातुं भवान् पादकोशे किञ्चित् पुरातनं ऊर्णम् अपि सीवनं कर्तुं शक्नोति।

चित्रम्-५.७: *ऊनेन केशयुक्ताः पादकोश-पुत्तलिका*

भवान् पादकोश-पुत्तलिका इत्येतान् स्वहस्तस्य उपरि धारयित्वा चालयितुं शक्नोति (चित्रम् ५.७)।

२. चमस-पुत्तलिका, कण्टकपुत्तलिका

भवान् स्टील् अथवा काष्ठनिर्मितं चमसम् अथवा कण्टकम् (पयोहिमस्य चमसः अथवा एककप्रयोगयोग्यं कण्टकम्) उपयुज्य पुत्तलिकाः निर्मातुं शक्नोति। भवान् केवलं चमसे एकं मुखं चित्रयितुं शक्नोति तथा च चमसे किञ्चित् श्लेष्मं आवेष्ट्य ततः तस्य उपरि मुखं चित्रयितुं शक्नोति (चित्रम् ५.८)।

चित्रम् ५.८: *चमस तथा फोर्क्-पपेटस् निर्मातुम्।*

भवन्तः एतान् पुत्तलिकाः पत्रैः निर्मितैः वस्त्रैः अपि अलङ्कर्तुं शक्नुवन्ति, तथा च अङ्कनी-पेन् अथवा पेन्सिल् इत्येतैः तेषां वर्णनं कर्तुं शक्नुवन्ति।

भवान् चमसः अथवा कण्टकम् इत्येतयोः मध्ये अन्ततरम् हस्तयोः उपयुज्य एताः पुत्तलिकाः चालयितुं शक्नोति।

३. पादत्राण-पुत्तलिका

भवान् केशस्य, मूषकस्य च कृते पादत्राणस्य अथवा टैपेस्ट्-ऊर्णस्य तलं चित्रयितुं शक्नोति। भवान् नेत्राणां कृते बटन्-स्टिक् कर्तुं शक्नोति अथवा केवलं चित्रणं कर्तुं शक्नोति (चित्रम् ५.९)।

भवान् पादत्राणस्य पार्श्वं धृत्वा अथ वा हस्तेन पादत्राणं धारयित्वा एताः पुत्तलिकाः चालयितुं शक्नोति।

© NCERT not to be republished

(क) (ख)

चित्रम् ५.९: *(क) पादस्य उपरि मुखं चित्रितं पादत्राण-पुत्तलिका.*
(ख) कार्क्-केशैः च निर्मितैः नेत्रयुक्ताः पादरक्षा-पुत्तलिका,
इथ्-निर्यास-स्ट्रिङ्ग् इत्येतैः युक्तैः ऊनैः निर्मितैः मूशाः च।

४. कन्दुक-पुत्तलिका

भवान् कन्दुकैः मुखाणि निर्मातुं शक्नोति, केवलं कन्दुकस्य अधोभागे झूलिका स्थापयतु येन भवान् तत् चालयितुं शक्नुयात्। भवान्—कन्दुकेन पुत्तलिका इत्यनेन मुखं चित्रयितुं शक्नोति अथवा कन्दुकस्य पार्श्वे नासिका-कर्ण सदृशं कर्तितं कर्गद-खण्डान् संश्लेषयितुं शक्नोति (चित्रम् ५.१०)।

चित्रम् ५.१०-*नाक-नेत्र-युक्तानां कन्दुक-पुतलानां निर्माणं, तस्य उपरि कागदेन निर्मितं, ततः चित्रितं च।*
कन्दुकस्य चलनार्थं मार्जनी-दण्डः अन्तः स्थापितः भवति।

५. शाकपदार्थाः

भवन्तः शाकानाम् उपयोगेन, यथा आलुः, टूथ्-पिक्स् इत्यादीन्, पुत्तलिकाः अपि निर्मातुं शक्नुवन्ति। नासिका, मुखम्, नेत्रं च निर्मातुं भवान् मूलकम्, गृञ्जनकम् इत्यादीनां शाकानाम् उपयोगं कर्तुं शक्नोति (चित्रम् ५.११)।

भवन्तः एताः पुत्तलिकाः दण्डान् उपयुज्य चालयितुं शक्नुवन्ति।

चित्रम् ५.११: *आलुकैः दण्डैः च निर्मितं पुत्तलिका*

© NCERT not to be republished

६. पत्र-पुत्तलिका

भवान् पत्रैः अपि पुत्तलिकाः निर्मातुं शक्नोति। एतानि शुष्कपत्राणि भवेयुः यानि सरलतया विच्छिन्नानि न भवन्ति अथ वा हरितपत्राणि भवेयुः। यदि भवान् हरितपत्राणि उपयुज्यते तर्हि संलग्नाः शाखाः उपयुज्य हस्तं भुजं च निर्मातुं शक्नोति (चित्रम् ५.१२)।

भवन्तः एताः पुत्तलिकाः यत्र इच्छन्ति तत्र धर्तुं शक्नुवन्ति।

[redacted]

[redacted]

(क) (ख)

चित्रम् ५.१२: *(क) पत्रैः काण्डैः च निर्मितं पत्र-पुत्तलिका (ख) शुष्कपत्रैः निर्मितं पुत्तलिका।*

७. कर्गद-पुत्तलिका

भवान् परित्यक्तैः कर्गदैः अपि पुत्तलिकाः निर्मातुं शक्नोति (चित्रम् ५.१३)। शरीरम् अतिरिच्य, भवान् नेत्रं, नासिकां, मुखम्, श्मश्रू च सदृशं लघु-कर्गद-खण्डान् कर्तयित्वा बद्धुं शक्नोति।

[redacted]

चित्रम् ५.१३-*परित्यक्तेन कर्गद इत्यनेन निर्मितं पुत्तलिका, नेत्रैः, नासिकया, मुखेन, कर्णेन, केशैः च कर्गदस्य कर्तनं कृत्वा शरीरे संश्लेषणं कृतम्। अनेकाः मार्जनीः मेलयित्वा संश्लेष्य पुत्तलिकायाः कर्गद-खण्डे चालयितुं अन्तः स्थापितानि।*

© NCERT not to be republished

8. काष्ठपुत्तलिका-शिरः निर्मातु

भवान् शिरस्त्राणयुक्तां पुत्तलिपिं निर्मातुं प्रयतताम्। चित्रम् ५.१४ दर्शयति यत् भवान् कथं शिरस्त्राणं निर्मातुं शक्नोति इति। चित्रे यथा दर्शितं तत् सामग्रीं सङ्गृह्य आरम्भं करोतु।

सामग्रीः तन्तवः, कुञ्चः, वृत्तपत्राणि, सूत्रं, वस्त्रं, जल-निर्यास-द्रावणं च।

सोपानं १

[redacted]

लघुवृक्षद्वयं स्वीकृत्य तान् अधिकचिह्ने बद्धं करोतु।

सोपानं २

[redacted]

कुण्डलस्य वा कुण्डलस्य वा यत् लभ्यते तत् स्वीकृत्य कन्दुकं निर्मातु। प्लस् चिह्नं परितः तन्त्रेण बद्ध्वा वृत्ताकारम् अण्डाकारं वा आकारं कल्पयतु (वैकल्पिकरूपेण, यदि भवान् कुण्डलस्य सन्धानं कर्तुं न शक्नोति तर्हि भवान् वृत्तपत्रं उपयोक्तुं शक्नोति)।

सोपानं ३

[redacted]

कन्दुकं परितः वृत्तपत्रेण आवरणं करोतु।

सोपानं ४

[redacted]

इदानीं किञ्चित् जलयुक्तं पात्रं स्वीकृत्य तस्मिन् निर्यासं योजयतु (३:१:१: जलः निर्यास)। सम्यक् योजयित्वा पृथक् स्थापयतु।

सोपानं ५

[redacted]

पत्रस्य खण्डान् लघुषु खण्डेषु क्षिप्तं करोतु।

सोपानं ६

[redacted]

क्षिप्तं कागदखण्डं स्वीकरोतु। जल-निर्यास-द्रावणे निमज्जनं कृत्वा गोल-कन्दुकस्य उपरि लेपयतु (सोपानं ३ तः)। यावत् सम्पूर्णः पृष्ठभागः जल-निर्यास-द्रावेण निमग्नपत्रेण आच्छादितः न भवति तावत् इयं प्रक्रिया अनुवर्तयतु।

सोपानं ७

[redacted]

कन्दुकं शुष्कं करोतु।

सोपानं ८

[redacted]

वृत्तपत्रम् अन्यत् सामग्रीं वा उपयुज्य शिरसि नासिकां नेत्रं च योजयतु।

सोपानं ९

[redacted]

शिरः चित्रयन्तु।

[redacted]

चित्रम ५.१४-*कन्दुक-काष्ठपुत्तलिका-निर्माणम्।*

© NCERT not to be republished

[redacted]

[redacted]

अन्तर्जालीयसम्पद्भ्यः शिक्षणीयम्

भवान् पेपियर्-माचे इत्यनेन अपि शीर्षं निर्मातुं शक्नोति। 'पेपियर्-माचे कथं निर्मातव्यम्' इति मुख्यशब्दान् उपयुज्य पेपियर्-माचे इत्यस्य निर्माणं ज्ञातुम् अन्तर्जाले अन्विषतु (चित्रम् ५.१५)।

[redacted]

चित्रम् ५.१५: *पेपियर्-माचे-हेड इत्यस्य निर्माणम्।*

मुखस्य वर्णनं करोतु

तत्र विविधाः उपायाः सन्ति यैः भवान् स्वस्य काष्ठपुत्तलिका-शिरः निश्चेतुं शक्नोति। भवन्तः नेत्राणां, नासिकायाः, ओष्ठस्य, कर्णयोः च संयोगस्य कल्पनाम् अवश्यं कुर्वन्तु यत् भावं प्रकटयति (चित्रम् ५.१६)। यथा, स्मित-मुखम्, भृकुटिमुखः, हसत् मुखम् इत्यादि।

यदा भवन्तः भावं निर्धारयन्ति, तदा शिरसि पत्रं – पेस्ट् कुर्वन्तु, भवान् एतत् कर्तुं पेपर टेप्/इत्यस्य उपयोगं कर्तुं शक्नोति। पेपर टेप् इत्यत्र काष्ठपुत्तलिकानां भावान् चित्रयन्तु। पेटिकायां काष्ठपुत्तलिका-शिरसः छायाचित्रं पेस्ट् कुर्वन्तु।

[redacted] [redacted]

[redacted]

(क) (ख)

चित्रम् ५.१६: *(क) विविधप्रकाराः मुखाणि; (ख) चित्रितः काष्ठपुत्तलिकामुखम्।*

© NCERT not to be republished

त्वक्-वर्णस्य वर्णनं समानरूपेण करणीयम् इति आवश्यकता नास्ति। यथा काष्ठपुत्तलिका काल्पनिकं पात्रम् अस्ति, तथैव वर्णाः अपि काल्पनिकाः भवितुम् अर्हन्ति। भवन्तः मुखं चित्रयितुं भिन्नवर्णान् उपयोक्तुं शक्नुवन्ति।

शरीरस्य निर्माणम्

काष्ठपुत्तलिका-शरीरस्य निर्माणस्य भिन्नाः मार्गाः सन्ति। चित्रम् ५.१७ मानव-काष्ठपुत्तलिका-निर्माणस्य एकं मार्गं दर्शयति।

सोपानं १

पुरातनं वस्त्रं स्वीकृत्य दीर्घवस्त्रस्य आकारं कर्तयतु। आकारः एतादृशः भवेत् येन काष्ठपुत्तलिका-शिरसि संलग्नेन दण्डेन आच्छादितः भवेत्।

सोपानं २

तन्तुनः सूचीः च उपयुज्य वस्त्रं सिञ्चयतु।

सोपानं ३

भवान् एकं शाटनम्, अधोवस्त्रम् अथवा दीर्घां शाटिकां उपयुज्य निर्मातुं शक्नोति, यदि भवान् इच्छति तर्हि पुत्तलिकया सह संलग्नं कर्तुं शक्नोति।

सोपानं ४

भवान् कर्गद-खण्डे हस्तम् आकर्षयितुं शक्नोति। ततः भवान् कर्गदखण्डे समुचिततया कर्तुम् अर्हति। काष्ठपुत्तलिका-वस्त्रे हस्तम् योजयतु।

इदानीं स्वपुप्लेट्स् इत्येतैः सह विनोदं कुर्वन्तु।

चित्रम् ५.१७ - पुत्तलिकां निर्मातु

© NCERT not to be republished

भवान् विविधप्रकारैः वस्त्रैः यथा आवश्यकं तथा पुत्तलिकाः निर्मातुं शक्नोति (चित्रम् ५.१८)।

चित्रम् ५.१८ - भवतः *पुत्तलिकाः प्रदर्शनस्य कृते सज्जाः सन्ति।*

गतिविधिः

प्रदर्शनकाले पुत्तलिकानां चलनं कथां जीवन्तं करिष्यति। पुतल्यां चलनं दातुं भवान् सृजनात्मकः भवितुम् अर्हति। भवान् काष्ठपुत्तलिकायाः कण्ठस्य पृष्ठभागे वा तस्य हस्तैः वा तन्तुं संलग्नयितुं शक्नोति। भवान् स्वहस्ताभ्यां/तस्य मुखम् उद्घाट्य काष्ठपुत्तलिकया हास्यं कारयितुं शक्नोति, तस्य शरीरे संलग्नं दण्डम् उपयुज्य काष्ठपुत्तलिकायाः उड्डयनं कारयितुं शक्नोति, भवान् स्वहस्तस्य उपरि काष्ठपुत्तलिकां धारयितुं शक्नोति (चित्राणि ५.१९ तथा ५.२०)।

चित्रम् ५.१९ : *एताः पुत्तलिकाः चालयितुं शलाकानां उपयोगः करिष्यते।*

[redacted] [redacted]

(क) (ख)

चित्रम् ५.२०: *(क) तथा (ख) पुत्राः तन्त्रेण सञ्चालयन्ति, भिन्नभागैः निर्मितानि च येन परस्परं संयोजितानि भवन्ति येन ते सञ्चालयितुं शक्नुवन्ति।*

भवान् स्वस्य पुत्तलिकां कथं चालयति?

....

....

© NCERT not to be republished

लिप्याः अनुगुणं, भवन्तः काष्ठपुत्तलिकायाः मुखस्य भावं परिवर्तयेयुः (यथा, स्मितः मुखः, भृकुटिमुखः, दुःखमुखः) अथवा तस्य शरीरस्य स्थितिं परिवर्तयेयुः (यथा, व्याघ्रः स्थितः, व्याघ्रः शय्यमानः)। प्रत्येकं पात्रस्य कृते भिन्नैः भावैः, पदैः सह एकस्मात् अपि अधिकाः पुत्तलिकायाः निर्माणं सम्भवम् अस्ति।

भवतः पुत्तलिकायाः निर्माणं समापयतु

भवान् विविधाभिः पुत्तलिकाभिः सह प्रयोगम् अकरोत्। इदानीं, स्वस्य प्रदर्शनस्य कृते काष्ठपुत्तलिकायाः-निर्माणार्थं कार्यं कर्तुम् आरभताम्।

कृपया ५.४ इति पट्टिकां पूरयतु, यतः एतेन भवतः पुत्तलिकाः योजयितुं साहाय्यं भविष्यति। पट्टिकायां एकम् उदाहरणं दत्तम् अस्ति यत् भवतः पुत्तलिकायाः विषये विवरणानि योजयितुं साहाय्यं करोति।

सारणी ५.४ - भवतः पुत्तलिकायाः योजनां करोतु

काष्ठपुत्तलिकानां प्रकाराः (यथा, मानवः अथवा पशुः) तेषां नामानि च।	किं सामग्रीं प्रयुज्यत?	किं कृतवान्?	पुतलाः कथं गच्छन्ति?	एतेषां पुत्तलिकानाम् उपयोगं कथं करिष्यति?
कन्दुकैः निर्मिते द्वे शिरसी ययोः नाम, राजेशः गीता च	कन्दुकम्, मार्जनी, अङ्कनी, लेखनी	कन्दुकं शिरसः आकृतिं प्रददाति। अहं अङ्कनी-पेनद्वारा नेत्रं, मुखम् च अङ्कितवान्। तस्य स्मितं मुखं 'इमोजी (मुखभावः)' सदृशम् अस्ति।	कन्दुकस्य शिरः परिभ्रामयितुं मार्जनीं संलग्नां करोतु।	एतयोः पुत्तलिकयोः उपयोगः जनद्वयस्य कथाकथनाय उपयोक्तुं शक्यते। संवादः आनन्ददायकः भवितुमर्हति

किं भवन्तः प्रथमवारं पुत्तलिकाः सम्यक् प्राप्तवन्तः अथ वा भवतः पुत्तलिकासु कश्चित् परिष्कारः आवश्यकः आसीत्। यदि अस्ति, तर्हि भवान् तदर्थं किं कृतवान् इति व्याख्यापयतु।

© NCERT not to be republished

इदानीं भवान् कार्यक्रमस्य कृते सज्जः अस्ति।

क्रियाकलापः ७ - पुत्तलिकायाः प्रदर्शनम्

पुत्तलिकाभिः अभ्यासम् आरभताम्। सुनिश्चितं करोतु यत् उत्तमं प्रदर्शनं निश्चेतुं प्रत्येकं स्वकर्तव्यविषये स्पष्टता अस्ति इति। भवन्तः केचन काष्ठपुत्तलिका-वादकाः भवितुम् अर्हन्ति, अन्ये प्रकाश-ध्वनि-प्रभावान् दातुं शक्नुवन्ति, तथा च दृश्यपरिवर्तनेन पृष्ठभूमिं परिवर्तयितुं शक्नुवन्ति। भवतः कथायाः आधारेण अन्यानि कार्याणि कर्तव्यानि भवेयुः।

उत्तमतया काष्ठपुत्तलिकायाः प्रदर्शनं कर्तुं निम्नलिखितानि तत्त्वानि भवेयुः इति अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अस्ति।

क. चरणम्

यत्र प्रदर्शनं भवति तत् स्थानम् अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति। प्रथमं, एकं 'मञ्चं' निर्मातुं तत्र किञ्चित् स्थलं भवेत्, येन प्रेक्षकाः पुत्तलिकाः स्पष्टतया द्रष्टुं शक्नुयुः। द्वितीयं, प्रेक्षकाणाम् उपवेष्टनार्थं स्थानम् अवश्यं भवेत्। मञ्चस्य विन्यासार्थं भिन्नाः मार्गाः सन्ति (चित्राणि ५.२१ तः ५.२३ पर्यन्तं)।

चित्रम्-५,२१ - *मञ्चे पट्टिकायाः आच्छादनाय शय्यावस्त्रम् उपयोक्तुं शक्नोति। शय्यावस्त्रं पुत्तलिकां प्रच्छादयिष्यति, येन हस्तैः दण्डैः च पुत्तलिकायाः चालनं कर्तुं शक्यते।*

चित्रम् ५.२२-_शय्यावस्त्रम् अपि पुत्तलिकाम् आच्छादयितुं जवनिकारूपेण उपयोक्तुं शक्यते। यदि काष्ठपुत्तलिकाकारः तन्तुम् उपयुञ्जते तर्हि पटलम् पट्टिकायाः पृष्ठभागे तन्त्रेण यवनिका इव बद्धुं शक्यते।_

चित्रम्-५.२३: _एक फ्रेम् अस्ति यत् काष्ठपुत्तलिका-प्रदर्शनस्य मञ्चरूपेण उपयुज्यते। फ्रेम् आदर्शरूपेण आयताकारः भवेत् (यथा रङ्गशालायां चलच्चित्रं द्रष्टुं शक्यते)। एतत् भिन्नसामग्रीभिः निर्मातुं शक्यते, परन्तु 'विण्डो' इत्यस्य आकारः एतावान् विशालः भवेत् यत् पुत्तलिकाः तेषां च गतिः स्पष्टतया दृश्येत।_

स्मरतु यत्, प्रदर्शनस्य कृते उपयुज्यमाणाः पुत्तलिकाः भवन्तः वेदिकायाः समीपे एव स्थापयेयुः, यत्र प्रेक्षकाः तान् द्रष्टुं न शक्नुवन्ति। यथा, भवान् पट्टिकाम् आच्छादयितुं प्रयुक्तस्य वस्त्रस्य पृष्ठभागे पुत्तलिकाः स्थापयितुं शक्नोति।

1. कुत्र भवन्तः काष्ठपुत्तलिका-प्रदर्शनं करिष्यन्ति?

   ....

   ....

2. प्रदर्शनस्य समये काष्ठपुत्तलिकां कुत्र स्थापयिष्यति?

   ....

   ....

ख. पृष्ठभागः

पृष्ठभूमिः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णा अस्ति यतो हि तत् कथायाः विन्यासं दर्शयति। कथायाः एकस्मात् दृश्यात् अपरं प्रति प्रगतिः भवति चेत् परिसरः परिवर्तेत, अतः पृष्ठभूमि परिवर्तेत।

चित्रम् ५.२४-पृष्ठभूमौ पशूनां वनानि दर्शितानि सन्ति।

© NCERT not to be republished

भवन्तः एतान् भिन्नान् विन्यासान् स्फोरक-कर्गदे अथवा पुरातने शय्यावस्त्रे चित्रयितुं शक्नुवन्ति (चित्रम् ५.२४)। यथा यथा दृश्यानि परिवर्तन्ते, पृष्ठभूमयः अपि परिवर्तते। भवन्तः पर्दायाः उपरि पृष्ठभूमयः अङ्कयित्वा हुक् अथवा हूप् इत्येतैः उपयुज्य तान् चालयितुं शक्नुवन्ति।

१. भवान् यत् पृष्ठभूमिं सज्जीकृतवान् तत् संक्षेपेण वर्णयतु।

....

....

ग. नाट्योपकरणानि

नाट्योपकरणानां के प्रकाराः, कथं च तेषाम् उपयोगः करणीयः इत्यादयः विषयाः अत्र आलोच्यन्ते। यथा, वयं पीठं, शय्याम्, सिंहासनम् इत्यादीन् निर्मातुं स्थूलं कर्गद इत्यस्य उपयोगं कर्तुं शक्नुमः।

चित्रम् ५.२५ - एकः वृक्षाः प्रोप्-रूपेण उपयुज्यते यत् एकं वानरः वृक्षात् आपल्-फलम् उपाहरति इति दर्शयितुं प्रयुज्यते। तेन सह संलग्ना दण्डेन वानरस्य हस्तः चालय्यते।

तथापि, यदि पपेटियर् इत्यनेन प्रोप् इत्यस्य उपयोगः धारणं वा भवति तर्हि सः अतीव लघुः भवेत्। कर्गदः (यथा, समाचारपत्रम्, चपाती), अल्युमिनियम् (यथा, खड्गम्, छुरिका), कर्गदजवनिका अथवा एककप्रयोगयोग्या जवनिका (यथा, ग्यास्-स्टोव्, प्लेट्) इत्यादीनां सरलसामग्रीणाम् उपयोगेन नाट्योपकरणानि निर्मातुं शक्यन्ते (चित्रम् ५.२५)।

१. भवान् निर्मितानां साधनानां संक्षेपेण वर्णनं करोतु।

....

....

घ. ध्वनिः

काष्ठपुत्तलिका-शिल्पे स्वर-समन्वयः अत्यन्तं प्रबलां भूमिकां निर्वहति; काष्ठपुत्तलिका-वादकः तस्याः अथवा तस्य स्वरस्य माध्यमेन कार्यं करोति। पात्राणां भेदं कर्तुं भवान् प्रत्येकस्मै काष्ठपुत्तलिका-पात्राय विशिष्टान् स्वरान् नियोजयेत्। यथा, सिंहपटलस्य गहनः, आज्ञापकः च स्वरः भवितुम् अर्हति, यदा तु शलभस्य उच्चस्वरयुक्तः, क्रीडारसिकः स्वरः भवितुम् अर्हति।

© NCERT not to be republished

भवान् किं वदति इति प्रेक्षकाः अवगच्छन्ति इति निश्चेतुं, स्पष्टतया उच्चैः च वदतु। स्वर-समन्वयस्य उपयोगेन सुखम्, भयम्, उत्साहः इत्यादीनां भावानां प्रदर्शनस्य अभ्यासं कुर्वन्तु। यथा, चेस्-दृश्ये भयरूपेण शब्दं करोतु, अथवा सन्देहयुक्ते क्षणे शब्दं करोतु।

भवान् लिखितां चित्रकथाम् उद्धरतु। संवादार्थं काष्ठपुत्तलिकाभिः सह वाय्स्-आक्टिङ्ग् कर्तुं प्रयतताम्। यत्र आवश्यकं भवति तत्र मिलित्वा ध्वनि-वादनस्य अथवा गायनस्य अभ्यासं करोतु। अभ्यासः भवतः प्रयत्नस्य सफलतायाः कुञ्जिका अस्ति।

ङ. ध्वनिः संगीतं च

कथावस्तु-पार्श्व-सङ्गीतस्य अथवा ध्वनि-प्रभावस्य आधारेण भवतः काष्ठपुत्तलिका-कार्यक्रमे विविधप्रकाराः ध्वनयः भवेयुः, यथा वृष्टेः पूर्वं मेघानां गर्जनम्। भवान् वाद्ययन्त्राणि उपयोक्तुं शक्नोति अथवा पेन्सिल, स्केल अथवा अङ्गुलीम् उपयुज्य भूमे उत्पीठिकायाः वा स्पर्शं कृत्वा ध्वनीनां निर्माणं कर्तुं शक्नोति। भवान् स्वस्य प्रदर्शनस्य कृते सङ्गीतस्य निर्माणार्थं विभिन्नस्तरयुक्तस्य जलस्य काचस्य वा स्पर्शं कर्तुं शक्नोति। भवान् ध्वनिव्यवस्थायाः उपयोगेन भिन्न-ध्वनि-प्रभावस्य प्रयोगं कर्तुं शक्नोति, यथा, ध्वनिवर्धक-मध्ये शिटी-प्रहारेन वायुवेगः उत्पन्नः भवति (चित्रम् ५.२६)।

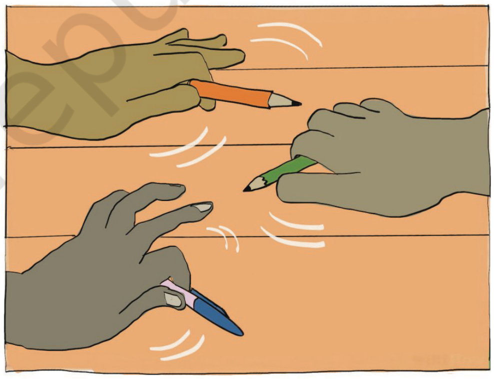

चित्रम् ५.२६: *सङ्गीतनिर्माणम्।*

सङ्गीतस्य ध्वनि-प्रभावस्य च निर्णयाय स्वलिपिं (सारणी ५.३) पश्यतु, तथा च भवान् तानि कथं जनयिष्यति इति।

भवान् कीवर्ड्स् उपयुज्य अन्तर्जाले सङ्गीतम् अन्वेष्टुं शक्नोति। भवान् रोमाञ्चकरम् उत्सवसङ्गीतम् अपि निर्मातुम् अर्हति यत्र प्रतिलिप्याधिकारः नास्ति।

© NCERT not to be republished

च. ज्योतिः

काष्ठपुत्तलिका-शिल्पे प्रकाशस्य आवश्यकता भवति, येन प्रेक्षकाः काष्ठपुत्तलिका-चित्राणि द्रष्टुं शक्नुवन्ति तथा च परिणामार्थं यदि प्रदर्शनं दिवसेन बहिः भवति तर्हि प्रकाशस्य भूमिका न भवति। तथापि, यदि प्रदर्शनम् अन्धकारे अस्ति तर्हि दीपस्थानस्य योजना करणीया भवति। यथा, भवन्तः चन्द्रं, सूर्यम् अथवा म्याजिक्-दीपं दर्शयितुं जवनिकायाः पृष्ठभागे दीपम् उपयोक्तुं शक्नुवन्ति। भवन्तः परी-दीपान्, टेबल्-दीपान्, मृत्तिका-पात्राणि (दिया) इत्यादीन् अपि उपयोक्तुं शक्नुवन्ति।

प्रकाशप्रभावाः कथं उत्पाद्यन्ते इति निर्णेतुं स्वलिपिं (सारणी ५.३) पश्यतु।

छ. पुत्तलिका

काष्ठपुत्तलिका-वादकः संवादानां सम्यक् अभ्यासं कर्तुम् अर्हति। स्मरतु यत्, काष्ठपुत्तलिका वदेत्, न भवान्। पुत्तलिका कदा मञ्चं 'प्रविशति', कदा च मञ्चाद् 'बहिः गच्छति' इति अपि भवान् सम्यक् जानीयात्।

द्वितीये, काष्ठपुत्तलिकाकारः काष्ठपुत्तलिकाम् अपश्यत्, यदा काष्ठपुत्तलिका प्रेक्षकैः सह कथयति। अस्य अर्थः अस्ति यत् काष्ठपुत्तलिका-वादकत्वेन भवतः मुखं भावरहितं समतलं भवेत्, येन प्रेक्षकाः भवन्तं अदृष्ट्वा काष्ठपुत्तलिकाम् पश्यन्ति।

क्रियाकलापः ८-काष्ठपुत्तलिका-प्रदर्शनं स्थापयन्तु।

इदानीं प्रदर्शनस्य समयः अस्ति। प्रदर्शनात् पूर्वम् ५.५ इति पट्टिकायां सूचीं द्रष्टुं न विस्मरतु।

सारणी ५.५: पूर्व-प्रदर्शन-सूची

एस्. न।	प्रश्नाः।	यस्नो/
१.	भवतः पटकथा सिद्धा अस्ति वा?	
२.	किं भवान् प्रत्येकं पात्रस्य कृते पुत्तलिकाः निर्मितवान्?	
३.	पुत्तलिकानां वस्त्रप्रावरणं सिद्धम् अस्ति वा?	
४.	स्वयं चालयितुं शक्नोति वा?	
५.	किं त्वं क्रमं संवादं च निश्चितवान्?	
६.	मञ्चः सज्जः अस्ति वा?	
७.	प्रोप्स् सिद्धाः सन्ति वा?	
८.	किं भवन्तः पार्श्वसङ्गीतस्य, ध्वनि-प्रकाश-प्रभावस्य च अन्तिमरूपं दत्तवन्तः?	
९.	किं त्वम् अभ्यासं कृतवान्?	
१०.	किं भवान् निश्चितवान् यत् कः कार्यक्रमस्य परिचायनं करिष्यति, कार्यक्रमस्य अनन्तरं कः पात्रवर्गस्य परिचायनं करिष्यति?	

© NCERT not to be republished

अधः स्थिते स्थाने मञ्चस्य आसनक्षेत्रस्य च रेखाचित्रं रचयतु।

सर्वं निश्चितं कृत्वा, भवान् "कौशलमेला" इत्यस्मिन् समये एकं प्रदर्शनं आयोजयितुं शक्नोति।

प्रदर्शनात् परं, कलाकाराः प्रणामं कुर्युः अपि च दलीयाः सदस्याः पात्राणां परिचायनं कुर्युः। कथालेखकस्य प्रशंसाम् अपि मा विस्मरतु। तेन च सह भवतः अस्मिन् प्रदर्शने ये साहाय्यं कृतवन्तः तेभ्यः अपि धन्यवादान् ज्ञापयन्तु।

पात्रम् ५.६ मध्ये भवान् पात्रवर्गस्य सदस्यानां सूचीं दातुं शक्नोति। तेषां पात्राणि काष्ठपुत्तलिका-वादकः, चित्रकथालेखकः, सङ्गीतम्, कलाकृतिः, काष्ठपुत्तलिका-निर्माणम्, दीपा इत्यादीनि भवितुम् अर्हन्ति।

सारणी ५.६: काष्ठपुत्तलिका-प्रदर्शनस्य पात्राणि

क्रमः	कलाकारस्य नाम	अभिनीतं पात्रम्
१.		
२.		
३.		
४.		
५.		

© NCERT not to be republished

प्रदर्शनस्य अनन्तरं, प्रदर्शनस्य विषये श्रोतृभ्यः प्रतिक्रियां प्राप्नोतु।
भवान् श्रोतृभ्यः निम्नलिखितान् प्रश्नान् पृच्छतु।

१. कार्यक्रमस्य कः भागः तेभ्यः सर्वाधिकं रोचते?

....

....

२. तत् उत्तमं कर्तुं तेषां काः सूचनाः सन्ति?

....

....

अन्येभ्यः मया किं ज्ञातम्?

भवान् स्वसमुदायात् मित्रैः वा साहाय्यं मार्गनिर्देशं च स्वीकृतवान् स्यात्। एतत् काष्ठपुत्तलिका-निर्माणार्थं, ध्वनि-प्रकाश-प्रदर्शनार्थं, वेषभूषायै मञ्चस्य स्थापनार्थं वा भवितुम् अर्हति। भवन्तः ज्ञातानि त्रीणि महत्त्वपूर्णानि वस्तूनि कृपया लिखन्तु।

....

....

....

अहं किं कृतवान्, कियत् कालं गृहीतवान्?

क्रियायाः समाप्त्यर्थं कियान् कालः अपेक्षितः इति अवगमनं महत्त्वपूर्णम् अस्ति।

प्रत्येकस्मिन् कार्ये भवान् व्यतीतासु होरासु प्रायः कियन्त् समयं यापयति इति गणयतु। अधोलिखितायां कालरेखायां तान् चिन्वन्तु। यदि भवान् पुस्तके सूचितक्रियायाः अपेक्षया अधिकं कृतवान् तर्हि कृपया अङ्कं समयं च योजयतु।

क्रियाः	१	२	३	४	५	६	७	८
समयग्रहणम्। (अवधिः)	---	---	---	---	---	---	---	---

© NCERT not to be republished

अन्यत् किं कर्तुं शक्नोति?

1. भवतः काष्ठपुत्तलिकासु अधिकं चलनम् योजयतु। भवान् प्रदर्शनस्य आवश्यकतानुगुणं हस्तेषु, पादेषु, ग्रीवायां वा गतिं योजयितुं शक्नोति।
2. प्रकाशस्य, दर्पणस्य, प्रतिफलनस्य च उपयोगेन प्रकाशप्रभावान् कल्पयतु।
3. एनिमेशन् निर्मातुं पुत्तलिकाः सङ्गणक-तन्त्रांशं च उपयोक्तुं शक्नोति वा?

सङ्केतः - भवान् स्टाप्-मोशन् आवेदनम् उपयुज्य कर्गदपट्टिकां चलनानि च निर्मातुं शक्नोति इति।

चिन्तयतु, उत्तरयतु च

१. किं कुर्वन् आनन्दम् अवाप्नोत्?

२. भवन्तः काः समस्याः सम्मुखीकृतवन्तः?

३. अग्रे किं भिन्नं करिष्यति?

४. चलच्चित्रं, दूरदर्शनस्य कार्यक्रमः, कार्टून्-चित्राणि अथवा एनिमेशन्, अथवा अन्येन प्रदर्शनेन सह स्वस्य चित्रकथायाः काष्ठपुत्तलिका-प्रदर्शनस्य च तुलनां करोतु। तेषां मध्ये साम्यता भेदः च कः?

५. भवन्तः सद्यः कृतकार्यसम्बद्धानां कार्याणां कतिपयानि उदाहरणानि चिन्वन्तु। यथा, कथालेखनम्, पुत्तलिकासज्जा, वेशभूषायाः अलङ्करणम्, ध्वनिनिर्माणम्, ध्वनि-प्रकाश-व्यवस्थापनं च। परितः पश्यन्तु, जनैः सह वार्तालापं कुर्वन्तु, उत्तरं च लिखन्तु।

© NCERT not to be republished